مجله یافته های علوم تربیتی و آموزشی

تأثیر حدیث نبوی در ادبیات فارسی

بهادر گزوئی
زبان و ادبیات فارسی (کارشناسی ارشد)
آمنه شه‌بخش
دانشگاهآزاد اسلامی واحد شهرستان خاش

MDOI-02-2026.0568
MNR-589-2-FD44D1

حدیث نبوی، به‌عنوان دومین منبع بنیادین معرفت اسلامی پس از قرآن کریم، از آغاز ظهور اسلام تاکنون در جنبه‌های گوناگون فرهنگی و اجتماعی مسلمانان تأثیری پنهان و آشکار نهاده است؛ به‌گونه‌ای که نمی‌توان جنبه‌ای از زندگانی مسلمانان را یاد کرد و مفاهیم والای آن به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم در آن تأثیر نگذاشته باشد . این پژوهش با هدف بررسی تأثیر حدیث نبوی در ادبیات فارسی، در چارچوب درس «سیر آراء و عقاید اسلامی در ادب فارسی» انجام شده است. روش تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر تحلیل محتوای متون ادبی و شواهد شعری است. یافته‌ها نشان می‌دهد که تأثیر احادیث نبوی بر ادبیات فارسی، از دوره‌های نخستین که مقارن شکل‌گیری پارسی دری است، اندک بوده، اما در دوره‌های بعد فراوان و شگفت‌انگیز شده است . این تأثیر در قالب‌های مختلفی از جمله اقتباس، تلمیح، تضمین، و ترجمه منظوم احادیث جلوه‌گر شده است. فردوسی، ناصرخسرو، عطار، مولوی، سعدی، حافظ، سنایی، شهریار و امیری فیروزکوهی از جمله شاعرانی هستند که به‌طور مستقیم از احادیث نبوی در آثار خود بهره گرفته‌اند . نتیجه‌گیری پژوهش حاکی از آن است که نه‌تنها تقریباً تمام متون مهم ادبی دوره‌های تاریخ ادب فارسی به شکل‌های گوناگون از این مقوله مهم بهره‌مند شده‌اند؛ بلکه بخش قابل توجهی از غنا و ارجمندی خود را از مفاهیم احادیث و روایات دینی کسب کرده‌اند .

کلیدواژه‌ها: حدیث نبوی، ادبیات فارسی، شعر پارسی، اقتباس، سیر آراء و عقاید اسلامی، بلاغت

۱. مقدمه

حدیث در اصطلاح، به آنچه از پیامبر اکرم (ص) از قول، فعل، تقریر یا صفت خُلقی و خَلقی نقل شده باشد، اطلاق می‌گردد . حدیث، به‌عنوان مفسر و مبین قرآن کریم و دومین منبع تشریع اسلامی، از صدر اسلام تاکنون نقش محوری در شکل‌دهی به فرهنگ و تمدن اسلامی ایفا کرده است . یکی از عرصه‌هایی که حدیث نبوی در آن تأثیری عمیق و گسترده نهاده، ادبیات فارسی است.

تأثیر حدیث بر شعر و نثر فارسی، از همان آغاز شکل‌گیری زبان فارسی دری قابل ردیابی است. شاعران و نویسندگان مسلمان ایرانی، از سده‌های نخستین اسلامی، مضامین، تعابیر، و حتی الفاظ احادیث نبوی را در آثار خود به‌کار گرفتند؛ ابتدا به‌صورت نقل قول و برای تأیید و تأکید معنا، و به‌تدریج برای آرایش و زینت کلام نیز از آن بهره بردند . این تأثیر در دوره‌های بعدی، به‌ویژه در سبک عراقی و در آثار شاعرانی چون سنایی، عطار، مولوی، سعدی و حافظ، به اوج شکوفایی خود رسید.

پژوهش حاضر با تکیه بر مباحث درس «سیر آراء و عقاید اسلامی در ادب فارسی»، به بررسی ابعاد مختلف تأثیر حدیث نبوی در ادبیات فارسی می‌پردازد. پرسش اساسی این است که این تأثیر در چه قالب‌ها و شیوه‌هایی صورت گرفته و در آثار کدام شاعران و نویسندگان، بارزتر و عمیق‌تر بوده است.

۲. روش تحقیق

پژوهش حاضر از نوع توصیفی-تحلیلی است و با رویکرد تحلیل محتوای متون ادبی و شواهد شعری انجام شده است. جامعه آماری شامل متون برجسته ادب فارسی از سده‌های نخستین اسلامی تا دوره معاصر است. نمونه‌گیری به‌صورت هدفمند از میان آثاری که بیشترین بهره را از احادیث نبوی برده‌اند، انجام شده است. ابزار گردآوری داده‌ها شامل فیش‌برداری از منابع معتبر ادبی و حدیثی و

استخراج شواهد شعری است. داده‌ها با استفاده از روش تحلیل کیفی و طبقه‌بندی انواع تأثیر بر اساس چارچوب‌های بلاغی و ادبی تحلیل شده‌اند.

۳. پیشینه تحقیق

پژوهش‌های متعددی به بررسی تأثیر احادیث و روایات اسلامی بر ادبیات فارسی پرداخته‌اند. مریم باقی در پژوهشی با عنوان «بررسی و تحلیل اقتباس از آیات و احادیث در مکاتیب سنایی از جهت لفظی (دستوری و بلاغی) و معنوی» نشان داده است که در «مکاتیب» سنایی، آیات و روایات به‌عنوان جزئی از نثر فارسی دارای نقش‌های مختلف دستوری هستند و از نظر بلاغت نیز در بعضی عناصر بلاغی به‌کار می‌روند . اقتباس‌های قرآنی و حدیثی از نظر معنوی نیز با متن فارسی پیوستگی دارند و برای تتمیم و تکمیل کلام و تأیید و تأکید آن استعمال شده‌اند .

در پژوهشی دیگر با عنوان «احادیث و روایات اسلامی در دوره آغازین شعر پارسی»، نگارنده کوشیده است روند و چگونگی این تأثیرات را در شعر پارسی دوره آغازین مورد بررسی و تحلیل قرار دهد. یافته‌ها نشان می‌دهد که نه‌تنها تقریباً تمام متون مهم ادبی دوره‌های تاریخ ادب فارسی به شکل‌های گوناگون از این مقوله مهم بهره‌مند شده‌اند؛ بلکه بخش قابل توجهی از غنا و ارجمندی خود را از مفاهیم احادیث و روایات دینی کسب کرده‌اند .

همچنین در پژوهشی درباره اقتباس از آیات و احادیث در «تاریخ جهانگشای جوینی»، نشان داده شده است که آیات و احادیث به‌عنوان شگردی ادبی در این اثر، با تنوع کاربردها و شیوه‌های معنادار زبانی، توانسته است جایگاه ویژه‌ای در ایراد مفاهیم ذهن نویسنده داشته باشد. بیشترین اهداف به قصد تبیین و توضیح، استشهاد و استناد، تعلیل و توجیه و نکته‌پردازی به‌کار رفته است .

۴. سوالات تحقیق

۱. حدیث نبوی از چه طرق و در چه قالب‌هایی بر ادبیات فارسی تأثیر نهاده است؟

۲. این تأثیر در دوره‌های مختلف تاریخ ادب فارسی چه سیر تحولی داشته است؟

۳. در آثار کدام شاعران و نویسندگان، تأثیرپذیری از حدیث نبوی بارزتر است؟

۴. کارکردهای معنایی و بلاغی احادیث نبوی در متون ادبی فارسی چیست؟

۵. تعریف مفاهیم

حدیث: در اصطلاح، آنچه به پیامبر اکرم (ص) از قول، فعل، تقریر یا صفت خُلقی و خَلقی اضافه شده باشد. حدیث، دومین منبع تشریع اسلامی پس از قرآن کریم و مفسر و مبین آن است .

سنت: در لغت به معنای روش و سیره است و در اصطلاح غالباً به روش مستمر و متواتر پیامبر اطلاق می‌شود. تفاوت حدیث و سنت در آن است که حدیث بر روایت قول یا فعل پیامبر اطلاق می‌شود، در حالی که سنت بیشتر بر روش و شیوه عملی پیامبر که به‌صورت مستمر جریان یافته، دلالت دارد .

اقتباس: در اصطلاح بلاغی، آوردن آیه، حدیث، یا مصرع مشهوری از شاعری دیگر در کلام، بدون اشاره به منبع، به‌گونه‌ای که جزء لاینفک کلام جدید شود .

تلمیح: اشاره غیرمستقیم و ایجازی به آیه، حدیث، داستان، یا واقعه تاریخی مشهور در کلام، به‌گونه‌ای که خواننده آگاه با دیدن آن اشاره، به یاد منبع اصلی بیفتد.

تضمین: آوردن آیه، حدیث، یا بیت مشهوری از شاعر دیگر در کلام خود، با یا بدون اشاره به منبع اصلی .

۶. اعتبارسنجی

اعتبار پژوهش حاضر از چند طریق تأمین شده است. نخست، استفاده از منابع معتبر ادبی و حدیثی شامل دیوان‌های شاعران، متون نثر برجسته، و مجموعه‌های معتبر حدیثی مانند نهج‌الفصاحه . دوم، استناد به پژوهش‌های علمی منتشرشده در مجلات معتبر دانشگاهی که با روش‌های دقیق علمی انجام شده‌اند . سوم، تطبیق یافته‌ها با چارچوب‌های نظری موجود در بلاغت سنتی و مطالعات ادبی معاصر. چهارم، تحلیل نمونه‌های متعدد از آثار شاعران مختلف برای اطمینان از تعمیم‌پذیری یافته‌ها. این اقدامات، پایایی و روایی تحلیل را تضمین می‌کنند.

۷. یافته‌های مقاله

۷.۱. سیر تحولی تأثیر حدیث در ادبیات فارسی

پژوهش‌ها نشان می‌دهند که تأثیر احادیث و روایات اسلامی بر شعر و نثر پارسی، در دوره‌های نخستین که مقارن شکل گرفتن پارسی دری است، اندک ولی در دوره‌های بعد فراوان و شگفت‌انگیز است . در سده‌های نخستین، این تأثیر عمدتاً در قالب نقل قول مستقیم و برای تأیید و تأکید معنا صورت می‌گرفت. اما به‌تدریج، به‌ویژه در سبک عراقی، شاعران و نویسندگان از احادیث نبوی برای آرایش و زینت کلام نیز بهره گرفتند .

سیر تحولی این تأثیر را می‌توان در سه مرحله کلی ترسیم کرد: مرحله نخست، مرحله نقل و استشهاد که در آن، حدیث به‌عنوان دلیل و مؤید معنا آورده می‌شود. مرحله دوم، مرحله اقتباس و تضمین که در آن، الفاظ و مضامین حدیث در بافت کلام ادبی ادغام می‌شوند. مرحله سوم، مرحله آفرینش مضامین که در آن، شاعر با الهام از مفاهیم حدیث، مضامین و تصاویر تازه می‌آفریند.

۷.۲. جلوه‌های تأثیر حدیث در آثار شاعران

فردوسی: در شاهنامه، فردوسی از احادیث نبوی برای تأیید مضامین اخلاقی و حماسی بهره گرفته است. برای نمونه، بیت زیر برگرفته از حدیث «مَن أتی إلَیکُم مَعروفا فَکافُوهُ» (هر که به شما احسانی کرد، آن را جبران کنید) است :

چو نیکی نمایند پاداش کن / ممان تا شود رنج نیکی کهن

این بیت، ترجمه منظوم حدیث نبوی است که در آن، فردوسی مفهوم سپاسگزاری و جبران نیکی را در قالب شعر حماسی بیان کرده است .

ناصرخسرو: در دیوان ناصرخسرو، حدیث «أُطلُبوا العِلمَ وَلَو بِالصّینِ» (دانش را بجویید هر چند در چین باشد) به‌صورت مستقیم اقتباس شده است :

گفت بباید که بجویی تو علم / ور نبُوَد جایگهش جز به چین

این بیت، نشان‌دهنده تأثیر مستقیم حدیث نبوی بر شعر تعلیمی ناصرخسرو است.

عطار نیشابوری: در آثار عطار، به‌ویژه در منطق‌الطیر و الهی‌نامه، مفاهیم عرفانی با الهام از احادیث نبوی بیان شده است. برای نمونه، بیت زیر برگرفته از حدیث «ألخَمرُ أُمُّ الخَبائِثِ» (شراب منبع پلیدی‌ها است) است :

بس کسا کز خمر ترک دین کند / بی شکی امّ الخبائث این کند

مولوی: در مثنوی معنوی، مولوی بارها از احادیث نبوی برای بیان مفاهیم عرفانی و اخلاقی بهره گرفته است. برای نمونه، بیت زیر برگرفته از حدیث «أَلقَناعَةُ کَنزٌ لایَفنی» (قناعت گنجی تمام نشدنی است) است :

گفت پیغمبر قناعت چیست؟ گنج / گنج را تو وا نمی‌دانی زِ رنج

سعدی: در گلستان و بوستان، سعدی از احادیث نبوی برای بیان حکمت‌های اخلاقی و اجتماعی استفاده کرده است. این بهره‌گیری، به‌ویژه در باب‌های اخلاقی گلستان، بسیار چشمگیر است.

سنایی غزنوی: در مکاتیب سنایی، آیات و روایات به‌وفور و برای اغراض مختلف و به شیوه‌های متعدد با رعایت پیوستگی لفظی و معنایی با متن فارسی به‌کار رفته است . از جهت لفظی، آیات و روایات به‌عنوان جزئی از نثر فارسی دارای نقش‌های مختلف دستوری هستند و از نظر بلاغت نیز در بعضی عناصر بلاغی به‌کار می‌روند .

۷.۳. شهریار و شاعران معاصر

تأثیر حدیث نبوی در ادبیات معاصر نیز ادامه یافته است. شهریار در اشعار خود، اقوال پیامبر را ذکر می‌کند. در «شعر اسلام و خدمت اجتماع»، به داستانی اشاره دارد که یاران پیامبر در ماه رمضان پس از طی مسافتی طولانی بیهوش بر زمین می‌شوند و غیر روزه‌داران آنان را سیراب می‌سازند و پیامبر می‌فرماید که با اینکه روزه‌دار نبودند، اجر روزه‌داران را نصیب بردند :

عقل کل فرمود اینها بی صیام / اجر دین بردند با سنگ تمام

شهریار در شعری دیگر به داستان بلال اشاره دارد که پیامبر را در خواب می‌بیند و به حجاز می‌شتابد و نوای اذان سر می‌دهد :

بلال است این اذان گوی پیمبر / پیمبر زنده شد الله اکبر

امیری فیروزکوهی نیز در مثنوی‌های خویش به روایات پیامبر استناد می‌جوید. در شعری، نبی رحمت را که گزیده مکارم اخلاق است، به کیاست و سیاست سفارش‌کننده معرفی می‌کند :

نبی رحمت آن یگانه طاق / گفت با خلق، ساده کیش مباش

هر کجا پای جنگ پی سیر است / آن برد جنگ را که حیله گر است

۷.۴. کارکردهای معنایی و بلاغی احادیث در متون ادبی

یافته‌ها نشان می‌دهد که احادیث نبوی در متون ادبی فارسی، کارکردهای چندگانه‌ای داشته‌اند:

کارکرد استشهادی و تأییدی: شاعران و نویسندگان از حدیث به‌عنوان دلیل و مؤید برای اثبات یا تأکید مطلب خود استفاده می‌کرده‌اند. این کارکرد، به‌ویژه در متون تعلیمی و اخلاقی بارزتر است .

کارکرد بلاغی و تزئینی: در سبک‌های فنی، احادیث به‌عنوان عنصری برای آرایش کلام و ایجاد موسیقی معنوی به‌کار رفته‌اند. در مکاتیب سنایی، اقتباس‌های قرآنی و حدیثی از نظر معنوی با متن فارسی پیوستگی دارند و برای تتمیم و تکمیل کلام و تأیید و تأکید آن استعمال شده‌اند .

کارکرد تفسیری و توضیحی: در متون عرفانی، احادیث نبوی به‌عنوان کلید فهم مفاهیم عمیق عرفانی به‌کار رفته‌اند. عطار، مولوی و حافظ از این کارکرد به‌وفور بهره برده‌اند.

کارکرد تمثیلی و داستانی: در برخی آثار، داستان‌ها و تمثیل‌های برگرفته از احادیث نبوی، ساختار روایی اثر را شکل داده‌اند. نمونه بارز آن، داستان‌های مثنوی معنوی است که اغلب با الهام از احادیث و روایات ساخته شده‌اند.

۷.۵. نبی‌نامه: منظومه‌ای بلند بر اساس احادیث نبوی

یکی از نمونه‌های بارز تأثیر حدیث نبوی در ادبیات فارسی، منظومه «نبی‌نامه» است که در سده نهم قمری سروده شده است. این منظومه در وزن شاهنامه و در یک مقدمه، چهار قسم و یک خاتمه سروده شده و موضوع آن داستان زندگی پیامبر اسلام (ص) از ابتدا تا انتهاست. سراینده برای سرودن آن از احادیث صحیح و معتبر بهره گرفته است . این اثر، نشان‌دهنده سنت دیرینه حدیث‌نگاری منظوم در ادب فارسی است که نمونه‌های دیگر آن را می‌توان در آثار شاعرانی چون سید نادرشاه حسینی کیانی یافت که اشعاری بر اساس احادیث نبوی سروده است .

۸.نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی تأثیر حدیث نبوی در ادبیات فارسی در چارچوب درس «سیر آراء و عقاید اسلامی در ادب فارسی» انجام شد. یافته‌ها نشان می‌دهد که حدیث نبوی، به‌عنوان دومین منبع بنیادین معرفت اسلامی، از آغاز شکل‌گیری ادبیات فارسی تاکنون در آن تأثیری عمیق و چندلایه نهاده است.

پاسخ به سوال اول: حدیث نبوی از طرق مختلفی بر ادبیات فارسی تأثیر نهاده است: اقتباس مستقیم (آوردن عین حدیث یا ترجمه آن)، تضمین (آوردن حدیث در کلام با اشاره یا بدون اشاره)، تلمیح (اشاره غیرمستقیم به حدیث)، و آفرینش مضامین (الهام از مفاهیم حدیث برای خلق مضامین تازه) .

پاسخ به سوال دوم: سیر تحولی این تأثیر از دوره‌های نخستین که اندک بوده، به دوره‌های بعد که فراوان و شگفت‌انگیز شده، رسیده است . در سده‌های نخستین، تأثیر عمدتاً در قالب نقل قول و استشهاد بود؛ در دوره‌های میانی، به اقتباس و تضمین گسترش یافت؛ و در دوره‌های متأخر، به آفرینش مضامین و ساختارهای روایی جدید انجامید.

پاسخ به سوال سوم: در آثار شاعران و نویسندگان متعددی، تأثیرپذیری از حدیث نبوی بارز است: فردوسی در شاهنامه، ناصرخسرو در دیوان، عطار در منطق‌الطیر و الهی‌نامه، مولوی در مثنوی، سعدی در گلستان و بوستان، سنایی در مکاتیب، و در دوره معاصر شهریار و امیری فیروزکوهی .

پاسخ به سوال چهارم: احادیث نبوی در متون ادبی فارسی، کارکردهای چندگانه‌ای داشته‌اند: کارکرد استشهادی و تأییدی، کارکرد بلاغی و تزئینی، کارکرد تفسیری و توضیحی، و کارکرد تمثیلی و داستانی.

نتیجه نهایی: نه‌تنها تقریباً تمام متون مهم ادبی دوره‌های تاریخ ادب فارسی به شکل‌های گوناگون از مفاهیم احادیث نبوی بهره‌مند شده‌اند؛ بلکه بخش قابل توجهی از غنا و ارجمندی خود را از این مفاهیم کسب کرده‌اند . تأثیر حدیث نبوی بر ادبیات فارسی، نمونه‌ای بارز از پیوند عمیق دین و ادبیات در فرهنگ اسلامی-ایرانی است؛ پیوندی که هم به غنای ادبیات افزوده و هم به انتشار و تعمیق معارف دینی کمک کرده است.

۹. منابع و مآخذ (به شیوه APA)

احمدی، ح. (۱۳۸۹). تأثیر قرآن و حدیث در ادبیات فارسی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

انوری، ح. (۱۳۸۲). فرهنگ بزرگ سخن. تهران: انتشارات سخن.

باقی، م. (۱۳۹۹). بررسی و تحلیل اقتباس از آیات و احادیث در مکاتیب سنایی از جهت لفظی (دستوری و بلاغی) و معنوی. مجله مطالعات ادبی، (۲)، ۱-۲۵.

پاینده، ا. (۱۳۸۲). نهج‌الفصاحه. تهران: انتشارات دنیای دانش.

خوش‌نصیب، م. (۱۳۹۰). گامی به سوی نور: نمونه پرسش و پاسخ‌های واحد پاسخگویی به پرسش‌های حدیثی. پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه.

رجایی، م. (۱۳۹۲). معالم‌البلاغه. قم: انتشارات انصاریان.

زرین‌کوب، ع. (۱۳۸۱). سیری در شعر فارسی. تهران: انتشارات نوین.

شفیعی کدکنی، م. ر. (۱۳۸۶). موسیقی شعر. تهران: انتشارات آگاه.

شمیسا، س. (۱۳۹۰). نگاهی تازه به بدیع. تهران: انتشارات میترا.

صفا، ذ. (۱۳۷۸). تاریخ ادبیات در ایران. تهران: انتشارات فردوس.

عینعلیلو، ع. (۱۴۰۴). سیر آراء و عقاید اسلامی و تأثیر آن در ادب فارسی همراه با توضیح و شرح لغات، اصطلاحات، آیات و مأثورات. تهران: انتشارات چاپار.

کیانی، س. ن. ح. (۱۳۹۱). اندرزهای پیامبر (ص). به اهتمام م. میرشاهی. تهران: انتشارات اساطیر.

محمدی، م. ح. (۱۳۸۸). فرهنگ فارسی. تهران: انتشارات زوار.

نویسنده ناشناس. (۱۴۰۰). احادیث و روایات اسلامی در دوره آغازین شعر پارسی. پرتال جامع علوم انسانی.

همایی، ج. (۱۳۶۹). فنون بلاغت و صناعات ادبی. تهران: انتشارات توس.

یاحقی، م. ج. (۱۳۸۹). از رنگ گل تا رنج خار. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.